

Савко О.Я.

кандидат економічних наук,
Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу

Savko Oksana

Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas

ДОСЛІДЖЕННЯ УМОВ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРИРОДНИХ МОНОПОЛІЙ

У статті розглянуто підходи до розуміння сутності поняття «природна монополія», виокремлено види економічної діяльності, яким притаманний такий тип ринкової структури. Наведено причини функціонування та принципи державного регулювання діяльності суб'єктів природної монополії. Відзначено, що за відсутності конкуренції з боку інших фірм суб'єктам природної монополії вигідніше підвищувати ціни (тарифи) на свої послуги, аргументуючи це суттєвим зростанням валових витрат. Виділено негативні наслідки функціонування таких суб'єктів господарювання в Україні, до яких належать відсутність стимулів до впровадження інновацій, невисока якість надання послуг, незацікавленість у появі нових споживачів. Ці обставини зумовлюють пошук нових механізмів заохочення суб'єктів природних монополій до підвищення ефективності господарювання.

Ключові слова: природна монополія, конкуренція, тарифи, витрати, інновації, ефективність діяльності.

Постановка проблеми. У конкурентному середовищі потреба підприємств у завоюванні нових ринків збуту та споживачів змушує суб'єкти господарювання шукати, розробляти та виробляти нові види продукції та послуг, впроваджувати інновації, тобто конкуренція дає поштовх та націлює підприємства на подальший розвиток та вдосконалення. Однак існують ринкові ситуації, коли держава «диктує» умови функціонування підприємств та створює сприятливі «правила гри» для таких суб'єктів, як природні монополії. Оскільки наявність монополістичних структур, зокрема природних монополій, характерна для багатьох економік світу, дослідження причин їх виникнення, умов та ефективності функціонування й державного регулювання їх діяльності є актуальним в умовах сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний науковий доробок щодо сутності, державного регулювання, методів формування цін та умов функціонування природних монополій у різних сферах економічної діяльності належить таким науковцям, як В. Базилевич, В. Венгер, М. Дерябіна, Ю. Зігліна, В. Лагутін, А. Матін, О. Полякова, О. Шраменко, Г. Філюк. Незважаючи на проведені дослідження у цьому напрямі, досі залишаються актуальними вивчення наслідків функціонування природних монополій, оскільки такі суб'єкти господарювання мають значний вплив на соціально-економічний розвиток країни.

Формулювання цілей статті. Метою статті є визначення сутності, причин виникнення та наслідків функціонування природних монополій.

Виклад основного матеріалу. В економічній літературі є достатня кількість визначень терміна «природна монополія». В. Лагутін та Ю. Зігліна [1, с. 46] відзначають, що в класичному розумінні термін «моно-

полія» означає ринкову ситуацію. Узагальнюючи трактування поняття природної монополії іншими дослідниками, вказані автори зазначають, що природна монополія – це окреме підприємство; стан товарного ринку; частина підприємства з ознаками природної монополії; окрема галузь; ситуація на ринку; певна сфера виробництва товарів та послуг.

В. Венгер [2, с. 5] пропонує під природною монополією розуміти ринкову інфраструктуру, що за наявного рівня науково-технічного прогресу надає специфічні послуги, використовуючи мережеву організацію виробництва, характеризується високими постійними витратами, тому виникає необхідність зосередження виробництва в одного виробника.

Згідно із Законом України «Про природні монополії» [3] природна монополія – це стан товарного ринку, за якого більш ефективно задоволення попиту на такому ринку здійснюється за умови відсутності конкуренції у зв'язку з технологічними особливостями виробництва, а товари (послуги), що виробляються такими суб'єктами, не можуть бути замінені у споживанні іншими товарами (послугами), внаслідок чого попит на цьому товарному ринку менше залежить від зміни цін на ці товари (послуги), ніж попит на інші товари (послуги).

На основі наведених визначень можна зробити висновок, що особливостями природної монополії є суспільна важливість товарів чи наданих послуг, економія на масштабі виробництва, технологічні особливості виробництва. Цей висновок підтверджують Н. Кононкова та П. Кононков [4, с. 18–19], які відзначають, що природні монополії – це такі ж суб'єкти ринкової економіки, як й інші підприємства, однак вони мають деякі особливості, які ставлять їх у виняткове

становище на ринку та зумовлюють державне регулювання їх діяльності. Особливостями природних монополій як об'єктів державного регулювання є високий рівень концентрації основного капіталу, необхідного для ефективного функціонування, інфраструктурна співпраця з усіма секторами економіки, соціальна значимість галузей природних монополій, вплив на конкурентоспроможність та національну безпеку країни.

Таким чином, природна монополія – це суб'єкт господарювання, діяльність якого підлягає державному регулюванню у зв'язку з виробництвом чи наданням суспільно важливих товарів та послуг в умовах небажаної конкуренції або її відсутності.

В Україні до суб'єктів природних монополій належить досить велика кількість стратегічно важливих видів економічної діяльності, таких як комунальне господарство, залізничний транспорт, транспортування нафти та нафтопродуктів, транспортування, розподіл та зберігання природного газу, електроенергетика, продукція чи послуги яких мають значний економічний та соціальний вплив на рівень життя населення та національну безпеку країни загалом.

Слід відзначити, що природні монополії функціонують в тих галузях економіки, де суспільству вигідніше мати тільки одного виробника чи надавача послуг, а для інших компаній створюються несприятливі умови входу на такий ринок, такі як великі обсяги капіталовкладень для створення відповідної інфраструктури й тривалий термін їх окупності, що не є привабливим для інвесторів; обов'язковість державного регулювання таких видів діяльності у зв'язку з особливостями їх становища на ринку.

До основних принципів державного регулювання діяльності суб'єктів природних монополій, згідно зі Законом України «Про природні монополії», належать [3]:

- принцип гласності та відкритості процедур регулювання;
- принцип адресності регулювання, його спрямованості на конкретний суб'єкт природної монополії;
- принцип самоокупності суб'єктів природних монополій;
- принцип стимулювання підвищення якості товарів та задоволення попиту на них;
- принцип забезпечення захисту прав споживачів.

До причин виникнення природних монополій слід віднести [5, с. 7–8]:

- 1) особливості технології (саме технології визначають способи постачання та виробництва продукції);
- 2) зростання віддачі від масштабу виробництва (зменшення сукупних витрат досягається за рахунок того, що валові витрати є меншими, якщо вся продукція виготовляється на одному підприємстві);
- 3) субадитивність витрат (сукупні витрати для одного підприємства є меншими, ніж для двох і більше підприємств, за заданого рівня виробництва; наявність двох і більше виробників на ринку приводить до невіправдано високих суспільних витрат на створення паралельної інфраструктури (залізничні колії, тепло-

траси, газо- й нафтопроводи); однак, як зазначає автор [6, с. 104], для покупців відсутність близьких субститутів продукції означає, що доводиться купувати продукцію у монополістів за тими цінами, які вони встановлюють; неможливість заміни товарів та послуг природних монополістів на рівноцінні робить попит на таку продукцію нееластичним за ціною товару; саме така нееластичність дає змогу отримувати монополістичний дохід, який обумовлений не підвищенням ефективності, а завищеними цінами й тарифами на таку продукцію);

4) унікальність продукції та ресурсів (унікальність товарів або послуг, які виробляють природні монополісти, пов'язана з неможливістю їх заміни; ресурси, що використовуються під час виробництва таких товарів та послуг природними монополістами, також відіграють важливу роль);

5) економію на різноманітності (зазначена причина пов'язана з тим, що під час випуску одного продукту чи послуги природний монополіст виготовляє також інші продукти чи послуги, які скорочують сукупні витрати виробництва);

6) вертикальну інтеграцію діяльності за наявності мережових структур (в цьому разі природна монополія виникає у зв'язку з інтеграцією всієї виробничої структури: від видобутку сировини до збуту продукції кінцевим споживачам);

7) наявність ліцензій (ця причина зумовлена юридичними питаннями щодо ведення діяльності природних монополістів);

8) національну безпеку (більшість галузей природних монополій є стратегічно важливими напрямками в економічному розвитку й національній безпеці, забезпеченні єдиного територіального та економічного простору країни).

Отже, існування природних монополій викликане об'єктивними причинами, що пов'язано з унікальністю ресурсів та продукції, особливостями технології, наявністю мережових структур, обов'язковою наявністю ліцензій на право здійснення того чи іншого виду діяльності, а також субадитивністю витрат.

Серед позитивних аспектів діяльності природних монополій варто виділити нагромадження ресурсів, а саме матеріальних, технічних, фінансових, а також позитивний ефект масштабу виробництва. Проте, як відзначає Т. Артемчук [7, с. 124–125], останніми роками діяльність суб'єктів природної монополії є збитковою, що пов'язано з низькими тарифами на послуги зазначених підприємств, які встановлюють місцеві та державні органи влади.

Однак за відсутності конкуренції у тих галузях економіки, де працюють монополісти, останні прагнуть підвищувати ціни (тарифи) на свої товари (послуги), збільшувати експлуатаційні витрати та зменшувати прибутки, отже, «тиснуть» на регулятора ринку задля встановлення для таких підприємств вищих цін чи тарифів на їх послуги. Однією з основних причин збільшення експлуатаційних витрат є високий рівень

моральної та фізичної зношеності технологічного обладнання та устаткування, що приводить до частих поломок, аварійних ситуацій та витрачання значних коштів на їх усунення. Так, в енергетиці ступінь зносу основних засобів складає 60,7%, теплових і водних мереж – 63% [8]; близько 60% газопроводів експлуатується понад 30 років, більше 20% яких потребує термінової заміни. Близько 60% газоперекачувальних агрегатів виробили свій ресурс, а 90% служать понад 20 років з низьким коефіцієнтом корисної дії [9, с. 149]; станом на 2017 рік у залізничному транспорті фізичний знос пасажирського рухомого складу має такі показники: тепловози зношені на 99%, електровози – на 84%, пасажирські вагони – на 87% [10, с. 11]. Схожа ситуація спостерігається в інших галузях економіки, що ставить під сумнів безпеку надання товарів (послуг) споживачам.

До негативних наслідків функціонування таких ринкових структур варто також віднести неефективне ведення господарської діяльності, відсутність стимулів для впровадження інновацій, нераціональну структуру персоналу, низьку якість наданих товарів (послуг), що не відповідають встановленим цінам (тарифам), незацікавленість у пошуку нових споживачів, оскільки останні за відсутності альтернативи змушені користуватись товарами чи послугами цих підприємств і не завжди отримують належне та якісне обслуговування. Ще одним негативним наслідком господарювання природних монополій в Україні є непрозорість закупівель матеріальних ресурсів, що приводить до необґрунтованого збільшення валових витрат і зниження фінансових результатів діяльності. Отже, постає необхідність пошуку та впровадженні дієвих механізмів щодо стимулювання та реформування діяльності суб'єктів природних монополій на основі конкурентної боротьби за споживача та впровадження нових методів роботи, націлених на досягнення економічної ефективності результатів господарювання.

Варто погодитися з думкою дослідників [11, с. 41–42], які зазначають, що оцінювання ефективності підприємства – це одна з основних функцій регулюючих органів, оскільки саме регулятор ринку має повну інформацію про діяльність підприємств галузі, що під час застосування сучасних методів аналізу ефек-

тивності дає можливість оцінити результати діяльності за будь-якої системи тарифного регулювання.

Оцінювання ефективності функціонування підприємства є комплексною характеристикою, яка відображає рівень використання всього наявного потенціалу, спроможність досягти намічених цілей та отримати позитивний результат (ефект). Важливою умовою такого оцінювання є те, що вона є інформаційно-аналітичним забезпеченням прийняття стратегічних рішень.

Основним показником діяльності природного монополіста є оцінка ефективності його витрат. Витрати залежать від багатьох зовнішніх факторів, таких як географічне розташування, кліматичні умови, щільність населення, структура споживачів (частка промислових, сільських, побутових споживачів), протяжність та розгалуження мереж, а також від витрат на підтримку надійності постачання послуг (обслуговування та оновлення мереж), забезпечення надання споживачам якісних послуг. Підприємство також повинне мати добрі фінансові показники для того, щоби бути інвестиційно привабливим об'єктом. Вибір показників для оцінювання ефективності визначається потребами регулюючого органу, інвесторів, громади, керівників та інших зацікавлених у діяльності природної монополії сторін.

Висновки. Таким чином, природні монополії здійснюють виробництво суспільно важливих товарів та послуг в умовах небажаної конкуренції або її відсутності, у зв'язку з чим їх діяльність підлягає державному регулюванню. Існування таких ринкових структур обумовлене об'єктивними причинами, що пов'язане з унікальністю ресурсів та продукції, особливостями технології, наявністю мережевих структур, обов'язковою наявністю ліцензій на право здійснення того чи іншого виду діяльності, а також субадитивністю витрат.

Оскільки в Україні природні монополії присутні у стратегічних секторах економіки, їх реформування та підвищення ефективності діяльності є важливою умовою подальшого розвитку країни та її національної безпеки.

Подальшими дослідженнями у цьому напрямі повинні стати відбір та аналіз методичних підходів до комплексного оцінювання ефективності функціонування природних монополій, на основі чого слід розробити практичні рекомендації щодо методів та способів стимулювання таких суб'єктів господарювання.

Список літератури:

1. Лагутін В., Зігліна Ю. Природні монополії і суміжні ринки в Україні: особливості функціонування та ймовірні сценарії реформування. *Актуальні проблеми економіки*. 2007. № 9(75). С. 45–57.
2. Венгер В. Організаційно-економічний механізм регулювання цін у природних монополіях : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.02.03. Київ, 2005. 22 с.
3. Про природні монополії : Закон України від 20 квітня 2000 року № 1682-III (зі змінами та доповненнями). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1682-14> (дата звернення: 14.04.2019).
4. Кононкова Н., Кононков П. Естественная монополия как объект государственной собственности. *Вестник Московского государственного университета*. 2008. № 6. С. 12–20.
5. Матин А. Неценовые методы регулирования естественных монополий в условиях трансформации экономики : автореф. дисс. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.01. Москва, 2007. 25 с.
6. Дерябина М. Реформирование естественных монополий: теория и практика. *Вопросы экономики*. 2006. № 1. С. 102–121.

7. Артемчук Т. Проблеми ефективного функціонування природних монополій та засади їх вирішення шляхом державного регулювання. *Вісник Тернопільського національного економічного університету*. 2015. № 4. С. 119–129.
8. Потапенко В. Політика сталого розвитку на засадах «зеленої економіки». *Стратегічні пріоритети*. 2013. № 3 (28). С. 16–22. URL: http://www.irbisnbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=spra_2013_3_4 (дата звернення: 12.04.2019).
9. Перезовова І., Лісова О. Актуалізація необхідності модернізації газотранспортної системи України. *Актуальные научные исследования в современном мире*. С. 147–150. URL: <http://elar.nung.edu.ua/bitstream/123456789/5543/1/6240r.pdf> (дата звернення: 16.04.2019).
10. Основні аспекти стратегії розвитку ПАТ «Укрзалізниця» (2017–2021 роки) / ПАТ «Укрзалізниця». 2017. 30 с. URL: https://www.uz.gov.ua/files/file/Strategy_Presentation_1405_fin.pdf (дата звернення: 12.04.2019).
11. Ахтирко Є. та ін. Посібник з економічного регулювання природних монополій. Київ : Міжнародний центр перспективних досліджень, 2005. 69 с.

ИССЛЕДОВАНИЕ УСЛОВИЙ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ЕСТЕСТВЕННЫХ МОНОПОЛИЙ

В статье рассмотрены подходы к пониманию сущности понятия «естественная монополия», выделены виды экономической деятельности, которым присущ такой тип рыночной структуры. Приведены причины функционирования и принципы государственного регулирования деятельности субъектов естественной монополии. Отмечено, что при отсутствии конкуренции со стороны других фирм субъектам естественной монополии выгоднее повышать цены (тарифы) на свои услуги, аргументируя это существенным ростом валовых расходов. Выделены негативные последствия функционирования таких субъектов хозяйствования в Украине, к которым относятся отсутствие стимулов к внедрению инноваций, невысокое качество предоставления услуг, незаинтересованность в появлении новых потребителей. Эти обстоятельства обуславливают поиск новых механизмов поощрения субъектов естественных монополий к повышению эффективности хозяйствования.

Ключевые слова: естественная монополия, конкуренция, тарифы, расходы, инновации, эффективность деятельности.

INVESTIGATION OF CONDITIONS OF THE FUNCTIONING OF NATURAL MONOPOLIES

The presence of natural monopolies is due to objective reasons that are related to the inability to replace resources and products, the use of specific technology, the acquisition of licenses for the right to carry out an appropriate type of activity, as well as the impact on the scale of the activities of such enterprises in market conditions. The goods and services of these economic entities have a significant impact on the living standard of the population and the country's development as a whole. There is an importance at further study emergence's causes and conditions for such market structures at current development stage. The approaches to understanding the essence of the concept of "natural monopoly" is reviewed in the article. The types of economic activity that are characterized by such type of market structure are distinguished. They are: communal services, rail transport, transportation of oil and oil products, distribution, storage and transportation of natural gas, electric power. The principles of state regulation of natural monopolies' activity are presented: the openness of the regulatory procedure, the covering of their expenses through the sale of their own goods and services, the quality improvement of goods and customer's satisfaction, the protection of consumer rights. The presence of high barriers to the entry of new firm into an industry is a distinctive characteristic of natural monopolies from other market structures, because for the society is more profitable to have only one firm. The "height" of the barriers is determined by the amount of investments that is necessary to create an infrastructure network. It is noted in the article that natural monopolies are more profitable to raise prices for their services in the absence of the competition and as a consequence of significant increase in gross expenditures. The positive effects of the existence of natural monopolies have been highlighted: the effect of scale of production (service provision) and accumulation of financial, technical, material resources. However, the negative consequences of the activity of natural monopolies in Ukraine, which include: lack of incentives for innovations, low quality of service provision, disinterest in new consumers, are also highlighted. Such circumstances predetermine the research of new approaches and mechanisms to encourage natural monopoly to improve their efficiency.

Key words: natural monopoly, competition, tariffs, costs, innovations, efficiency of activity.